

על נוסח פירוש רמב"ן לתורה במהדורת הרב שעוועל*

א. הקדמה

בפירוש רמב"ן על התורה, אשר כתבו עליו כי "הוא יסוד האמונה ושורש הדת",¹ וכי "הלומד רש"י בחומש בלא רמב"ן, כלומד גמרא עם רש"י בלא תוספות",² נפלו טעויות וחסרונות רבים במהלך השתלשלות הדפוסים, ולידינו הגיע נוסח שמרובים בו ההשמטות, שיבושי המעתיקים וטעויות הדפוס, עד שאמר עליו החתם סופר: "כי כמעט אין לך פסקה שאין בה מכשולים גדולים".³ עובדה זו הקשתה על הבנת דברי רמב"ן ומיעטה את העיסוק והלימוד בו, על אף חשיבותו הרבה לפרשנות התורה ויסודות האמונה, כאמור.

זכה דורנו למה שלא זכו קודמיו. בשנת תשי"ט הוציא לאור הרב חיים דב שעוועל, את פירושי התורה לרמב"ן על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים, בצירוף הערות ומראה מקומות, בשני כרכים (להלן: ד"ש). עשרים ואחת ההדפסות של מהדורה זו עד שנת תשנ"ו (ובהן מהדורה מתוקנת) מלמדות כי רבה זכותו של הרב שעוועל בהתפשטות לימוד רמב"ן בציבור הרחב.

במבואו למהדורתו מתווה הרב שעוועל את מטרותיו: "ליישר לפני הלומד והמעייין את הדרך העולה לנוסח המקור של פירוש הרמב"ן".⁴ במאמר זה ננסה לבחון באיזו מידה עומדת המהדורה במבחן מטרותיה, מתוך ניסיון לגבש עמדה אם מהדורה זו מספקת את צורכי הלומד החפץ במהדורה הקרובה ככל האפשר לנוסח המקורי, או שמא רחוקים אנו עדיין ממטרה זו ונדרשת עבודת השלמה למהדורה הקיימת, או

* המחקר שתוצאותיו כלולות במאמר זה נעשה בשנים תשנ"ב-תשנ"ג מטעם מכללת הרצוג, בעידודו של מר' ע' קהלני ובהדרכתו של הרב מ' סבתו. תודתי נתונה להם.

1. שו"ת חתם סופר, חלק ו, סימן סא.
2. קונטרס הנהגות ר' חיים מוולוז'ין מכתב יד, מובא אצל: פ"י ליברמן, פירוש הרמב"ן על התורה עם ביאור טוב ירושלים, ירושלים תשמ"ה, הקדמה, עמ' ט.
3. הביאם הרב שעוועל במבוא למהדורתו, עמ' 7.
4. מבוא, עמ' 12.

אף מחשבה על הכנת מהדורה חדשה. לשם כך נסקור את גלגולי מהדורותיו של פירוש רמב"ן, ואת אופן הכנת מהדורת ד"ש על מעלותיה וחסרונותיה.⁵

ב. השתלשלות הדפוסים

פירוש רמב"ן לתורה נדפס לראשונה ברומי לפני שנת ר"מ (להלן: ד"ר).⁶ בשנית נדפס הפירוש בליסבון בשנת רמ"ט (להלן: ד"ל)⁷ ובשלישית בנפולי בשנת ר"ן (להלן: ד"נ).⁸ כבר העירו על העובדה כי ד"ל אינו קשור לד"ר ולד"נ.⁹ כמו כן כתבו שגרסאותיו עדיפות על גרסאותיהם.¹⁰ טרם נבדקה ביסודיות שאלת התלות בין ד"נ לד"ר. יש רגליים להשערה, שבמקרים שבהם ד"נ וד"ר מתעדים נוסח שונה זה מזה, מתאשר בדרך כלל נוסח ד"ר על פי כתבי היד.¹¹ מאידך, בד"נ מופיעים פסקאות ומשפטים מסוימים החסרים בד"ר.¹²

5. למיטב ידיעתי לא נתפרסמה עד עתה ביקורת מפורטת על נוסח המהדורה. נקודות ביקורת נוספות והמאמרים שבהם נתפרסמו, נזכרים להלן, בהערה 77.
- לאחרונה יצא לאור הכרך הראשון של מהדורת 'מקראות גדולות' ה**כתר** על התורה, בעריכת מנחם כהן ובהוצאת אוניברסיטת בר אילן, וכרך זה כולל את הפרשיות מבראשית עד חיי-שרה. במהדורה זו זכה פירוש רמב"ן לההדרה מחודשת מכתבי יד. לדברי העורך יפורט אופן ההדרת פירוש רמב"ן במבוא לספר ויקרא. רק אז ניתן יהיה לבחון את איכות פירוש רמב"ן במהדורה זו.
6. עותק מדפוס זה שמור באוסף שוקן בספרייה הלאומית בירושלים. עותק זה נדפס בהוצאת "מקור" בדפוס צילום במאתיים עותקים, ירושלים תשכ"ט, ובראשו מבוא מאת א"מ הברמן. חלק מהפרטים הביבליוגרפים שבפרקנו לקוחים מדברי הברמן שם.
7. על שינויים בסדר הדפוס של שני טפסים מדפוס זה, ראה: א' יערי, 'עיונים באינקונבולים עבריים', קרית ספר כד, תש"ח, עמ' 156-157.
8. עותקים משלושת הדפוסים הראשונים שמורים בספריות שונות בארץ. ראה: פ' תשבי, 'האינקונבולים העבריים בישראל', קרית ספר נט, תשמ"ד, עמ' 951-952. בסוף 'מקראות גדולות' הוצאת אשכול, תשל"ו, נדפסה רשימת תיקונים לפירוש רמב"ן, שמקורם בד"נ.
9. יצחק מאהרשען, 'הערות והארות בפירוש הרמב"ן על התורה', הצופה לחכמת ישראל, שנה שביעית, תרפ"ב, עמ' 133. מהדורה נוספת של פירוש רמב"ן המבוססת על ד"ל החלה לצאת לאור על ידי מ"צ איזנשטט בניו יורק בשנת תשי"ט. בשני כרכיה החזיקה המהדורה את הפירוש על ספר בראשית, ולא המשיכה לצאת לאור, כנראה בשל השלמת מהדורתו של הרב שעוועל במקביל לעבודתו של איזנשטט. גם בהקדמה למהדורה זו מוזכרת עצמאותו של ד"ל מד"ר וד"נ.
10. מאהרשען, שם. איזנשטט, שם. הרב שעוועל טוען במבוא למהדורתו (עמ' 12, הערה 11) כי ד"ל משובש גם הוא, אך מסכים כי באופן יחסי עדיף ד"ל על ד"ר וד"נ.
11. למשל: א. בראשית כ', יז - ד"נ: "כי נראה כי גם בלילה הראשון אשר לוקחה שרה"; בד"ר ובכתבי היד שהיו לפניי (ויפורטו להלן בהערה 16 ובהערה 19) נעדרת המילה "גם".
ב. שמות כ"א, ג - ד"נ: "רבו אינו חייב במזונותיהן"; ד"ר וכתה"י: "רבו חייב במזונותיהן".

מאז ועד לתקופתנו נדפס הפירוש פעמים רבות כספר בפני עצמו, כמשולב עם התורה ורש"י, או ככלול במהדורות השונות של 'מקראות גדולות'.¹³ דפוסים אלו, למעט יוצאי דופן בודדים,¹⁴ מיוסדים על ד"נ,¹⁵ שהוא לרוב, כאמור, משובש יותר מד"ר וד"ל. ההשתלשלות מד"נ אל הדפוסים המאוחרים הביאה לשיבושים נוספים בנוסח הפירוש.

ג. מהדורת הרב שעוועל

מתוך הכרת מצבם המשובש של הדפוסים, מגדיר הרב שעוועל במבוא למהדורה את דרך עבודתו בה, כשמטרתו, כאמור, להתקרב אל הנוסח המקורי של פירוש רמב"ן. ד"ש מבוסס בעיקרו על שלושה כתבי יד כמעט שלמים הנמצאים בספריית שכטר שעל יד בית המדרש לרבנים בניו יורק. כתבי יד אלו מכונים בד"ש ובעקבותיו גם

- ג. שמות כ"א, ג - ד"נ: "אפילו שאינה ראויה להתקיים עמו כגון אלמנה"; ד"ר וכתה"י: "אפילו התחילה והיתה לו אלמנה", וראה פרק ז, סעיף 4.
- ד. הקדמה לויקרא - ד"נ: "גורמת לסילוק השכינה ולעלותה"; ד"ר וכתה"י: "גורמת לסילוק שכינה ולגלות".
- ה. ויקרא א', ב - ד"נ: "דינה כדין השותפין"; ד"ר וכתה"י: "דינה כדין עולת השותפין".
- ו. ויקרא א', ד - ד"נ: "וכי היכן עונשן אמור"; ד"ר וכתה"י: "וכי היכן ענשו אמור".
- ז. ויקרא א', ד - ד"נ: "העולה מכפרת על העולה על רוחכם"; ד"ר וכתה"י: "העולה מכפרת על רוחכם".
- ח. ויקרא א', ט (בסוף) - ד"נ: "מן נחה רוח אליהו על אלישע"; ד"ר וכתה"י: "והנה ניוח מן נחה רוח אליהו על אלישע".
- ט. ויקרא א', י - ד"נ: "ודינה כדין עולת הבקר בכל מעשה". ד"ר וכתה"י: "ודינה כדין עולת הבקר בכל מעשה".
12. למשל: א. בראשית ט"ז, יא - בד"ר חסר: "אמו כדבר המלאך. והנכון בעיני כי המלאך צוה להגר שתקראנה כן, והיא יראה בעבור היותה פילגש, לקרוא שם לבן אדוניה, וגלתה לו הענין ואברם קיים דבר ה', אבל לא הוצרך הכתוב להאריך בזה". בד"נ כל זה מופיע.
- ב. שמות כ"ב, ח - בד"ר חסר: "כי הוא זה שנשבעת עליו והרי הוא אצלך ורבותינו אמרו" ובד"נ כל זה מופיע.
13. להלן נוכיח כי יש הבדלים באיכות הנוסח של פירוש רמב"ן בין מהדורות שונות של 'מקראות גדולות'.
14. רק דפוס סלוניקי ר"פ וקושטא רפ"ב הולכים בעקבות ד"ל. ראה איזנשטט, בהקדמתו, והברמן, הערה 3.
15. מאהרשען, עמ' 133: "בכל הדפוסים הקדמונים שהיו תחת ידי, חוץ מדפוס ישן נושן מליסבון 1489, רובם ככולם קיבלו זה מזה, החסרונות שהיו כבר בדפוס ניאפולי 1490".

במאמרנו: כ"א, כ"ב וכ"ג.¹⁶ הרב שעוועל מעריך, לדבריו מתוך עיון מדוקדק והשוואות מרובות, כי כתבי יד אלו הועתקו מכתבי יד עתיקים הראויים לסמוך עליהם, וחותרם האמת ניכר בם. מהם נתיחד כ"א בכך שלא נבדק מעולם על ידי הצנזורים, ועל כן אין בו השמטות של הצנזורה. לטענת הרב שעוועל נתייחד כתב היד הזה גם באיכותו ובדיוק גרסתו, והוא המובחר שבשלושתם. הוא מוסיף ומשער: "וקרוב בעיני, שכ"י זה שנכתב באחת מארצות המזרח, הועתק מכ"י שיסודו במה שרבינו עצמו הביא איתו כשעלה לארץ, ומכאן שבכ"י זה יש למצוא הנוסחאות המדויקות ביותר... וברוך שמסר עולמו לשומרים".¹⁷ לאור הערכה זו מבהיר הרב שעוועל כי "כ"י זה... היה לי לעזר רב בקביעת הנוסח, ואף במקומות שאחרים לא נמצאו מסייעים לו, נמצא בו תמיד איזה שינוי מאיר עין".¹⁸

על פי הערכה זו של עדי הנוסח השונים, צריך היה הרב שעוועל להציב את כ"א כבסיס הטקסט, ולהשתמש בשאר העדים לצורך רישום שינויי נוסחאות, או כדי לתקן את נוסח כ"א על פיהם במקרים מסוימים. אולם השוואה פשוטה של ד"ש לכ"א מראה כי נוסח אחר - ולא כ"א - עומד בבסיס המהדורה, ורק לעתים מתוקן

16. אתמצת כאן את תיאור כתבי היד (שתצלומיהם היו לפני), על פי דברי הרב שעוועל במבואו, עמ' 12-13, ועל פי דברי הרב קלמן כהנא במאמרו 'הוספות הרמב"ן לפירושו לתורה', חקר ועיון ג, תל אביב תשל"ב, עמ' קטו.

כתב יד א: רשום ברשימת ספריית שכטר במספר כתב יד עברי לוצקי 870 (במבואו של הרב שעוועל כתוב בטעות 780), אוסף ענעלאו 259.

כתב יד זה נכתב באחת מארצות המזרח, על נייר עבה, בכתב מזרחי באותיות רש"י על 425 עמודים, 34 שורות בכל עמוד, 30 ס"מ אורכו ו-20 ס"מ רוחבו, והועתק בשנת ת' לאלף השישי בערך. ראשית הקדמת רמב"ן חסרה, ועל הגיליונות נמצאות הרבה הגהות והערות ממפרשים שונים. עמוד מצולם מכתב יד זה מופיע בתחילת ד"ש.

כתב יד ב: רשום ברשימת ספריית שכטר במספר כתב יד עברי לוצקי 206. כתב יד איטלקי, נכתב על קלף בכתב רש"י בשנת ק"פ לאלף השישי בערך. מכיל 848 עמודים, שני טורים בכל עמוד, 40 שורות בכל טור, 28 ס"מ אורכו ו-20 ס"מ רוחבו. כתב היד כולל גם את פנים החומש. כתב יד זה נבדק בידי צנזורים איטלקיים בשנים 1598 ו-1609, ונמחקו ממנו פרשיות שלמות. עמוד מצולם מכתב יד זה מופיע בתחילת ד"ש.

כתב יד ג: רשום ברשימת ספריית שכטר במספר כתב יד עברי לוצקי 869, אוסף אדלר 662. כתב יד ספרדי שנכתב על קלף בכתב רש"י. משנת ה"ר בערך. הוא מכיל 700 עמ', שני טורים בכל עמוד, 36 שורות בכל טור, 25 ס"מ אורכו, ו-18 ס"מ רוחבו. בסוף הפירוש כתובה איגרת רמב"ן על שקל ישראל. עמוד מצולם מכתב יד זה מופיע בתחילת מהדורתו של איזנשטט. הרב ק' כהנא מזכיר כמה כתבי יד נוספים במאמרו הנ"ל.

17. מבוא, הערה 13. אם אכן צדק בהשערתי וביסס את מהדורתו על כתב יד זה, הרי שהתקרב למטרתו: "לישר... את הדרך העולה לנוסח המקור של פירוש הרמב"ן".

18. מבוא, עמ' 12-13. הרב שעוועל סותרם ואינו מפרש על אילו ממצאים מבוססת ההשערה על אודות מוצאו ומעלתו של כ"א.

נוסח זה על ידי גרסת כ"א או כתבי היד האחרים. בהמשך המאמר תתבאר השיטה שעל פיה הוכנה המהדורה, ויזוהה הנוסח העומד בבסיסה. כמו כן ייבחנו השלכותיהם של ממצאים אלו על מטרת המהדורה להתקרב לנוסח המקורי של רמב"ן. לצורך כך עמדו לפניי שלושת כתבי היד ושלושת הדפוסים הראשונים אשר עמדו לפני הרב שעוועל ותוארו לעיל, וכן עוד כמה עדי נוסח.¹⁹

ד. אופן הכנת המהדורה

בדיקת ד"ש מוכיחה כי אף לא אחד מכתבי היד שעמדו לפני הרב שעוועל נבחר לשמש כיסוד מהדורתו. גם הדפוסים הראשונים לא הונחו בבסיס הטקסט. במקום לבחור באחת מאפשרויות אלו נבחרה דרך הפוכה:

1. כבסיס לנוסח הטקסט הונח נוסח דפוסי 'מקראות גדולות' המאוחרים,²⁰ נוסח שנתרחק הרבה מנוסח המקור של רמב"ן ורבו בו השיבושים.
2. מפעם לפעם תוקן נוסח הדפוסים בעזרת שאר עדי הנוסח, ובהערה צוין מקור הגרסה המתוקנת. בשל ההערכה הרבה לכ"א ניתן לו משקל רב בתיקונים אלו.
3. במקרים אחרים הושאר נוסח הדפוס על מכונו, אך לעתים צוינו בהערות גרסאות המופיעות בעדי הנוסח האחרים.

נמחיש את הקביעות הללו באמצעות השוואת נוסח ד"ש לכ"א ול'מקראות גדולות'²¹ בקטע מוגבל - תחילת פרשת משפטים (ד"ש, כרך א, עמ' תיא-טו). בקטע זה נרשום בעקבות מי הולך ד"ש, במקרים שבהם שונה גרסת 'מקראות גדולות' מגרסת כ"א, שהוא הנבחר מבין כתבי היד לדעת הרב שעוועל. בהשוואה זו נמצאו למעלה ממאה שינויים, ברובם לשינויים, בין גרסת 'מקראות גדולות' לגרסת כ"א. בדיקת ד"ש מאשרת את הקביעות שצוינו לעיל:

19. שני כתבי יד נוספים שצילומיהם היו לנגד עיניי הם: 1. כתב יד פארמה דה-רוסי 1378 (להלן: כ"פ). 2. כתב יד וטיקן ניאופיטי 7 (להלן: כ"ו). תודתי נתונה לספריות ולמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים על רשות השימוש בצילומי כתבי היד. כמו כן עיינתי בדפוסים שונים של 'מקראות גדולות', ובטופס פירוש רמב"ן דפוס פרסבורג תקצ"ט (להלן: ד"פ), שהשתמש בו הרב שעוועל להכנת מהדורתו, ונתרם לאחר פטירתו לספריית ישיבת הר עציון. האפשרות לעיין בטופס זה סייעה לי לשחזר את דרכי עבודתו. תודתי נתונה למר א' ביג'ל, מנהל הספרייה.

20. וכפי שמופיע גם בד"פ.

21. הבדיקה נעשתה בהשוואה למקראות גדולות מהדורת לבנון-מנדלסון, ורשה תר"ך. על שינויים בין המהדורות השונות של 'מקראות גדולות' ראה בפרק הבא.

1. הקביעה הראשונה מתאשרת בכך שבלמעלה מתשעים מקרים גרסת ד"ש כגרסת 'מקראות גדולות', נגד כ"א!²²
2. הקביעה השנייה מתאשרת בכך שבשישה מקרים העדיף הרב שעוועל את גרסת כ"א²³ על גרסת 'מקראות גדולות', וציין במפורש בהערותו כי מקור הגרסה הנבחרת הוא בכתב יד.²⁴
- בשני מקרים נוספים גרסת ד"ש כגרסת כ"א נגד גרסת 'מקראות גדולות', אך לא מצוין שכי"א הוא מקור הגרסה.²⁵
- בשני מקרים נבחרה גרסת כ"ב וכ"ג: במקרה האחד חסר משפט בכ"א,²⁶ ובמקרה השני מתעדים כ"א ומקראות גדולות גרסה משותפת השונה מגרסת כ"ב וכ"ג.²⁷
- במקרה אחד הכריע הרב שעוועל כד"ל נגד שאר עדי הנוסח, בשל סתירה בין דברי רמב"ן כפי שהם מופיעים בשאר עדי הנוסח לבין ההלכה המקובלת, סתירה שאינה קיימת בגרסת ד"ל.²⁸
22. דווקא השינויים חסרי המשמעות הפרשנית, שבהם מתעד ד"ש בעקיבות את גרסת 'מקראות גדולות', מוכיחים כי זהו נוסח היסוד של המהדורה.
23. או גרסה המופיעה בכמה כתבי יד ובהם כ"א.
24. א. עמ' תיב, שורה 11: ד"ש: כאחת; 'מקראות גדולות' (מ"ג): באחת; בהערה 19 צוין כי כ"ג הוא מקור הגרסה "כאחת", אך המעיין בכ"א רואה כי גם הוא מתעד גרסה זו.
ב. תיג, 11: ד"ש: יקח; מ"ג: ויקח.
- ג. תיג, 16: ד"ש: ימות; מ"ג: ימותו; בהערה צוין כי הגרסה על פי כתב יד, ולא פורט איזה מכתבי היד. הגרסה מופיעה בכ"א ובכ"ג, בעוד כ"ב גורס "ימותו" כדפוסים.
- ד. תיד, 2: ד"ש: מזונותם; מ"ג: מזונותיהם; בהערה 35 צוין כי הגרסה על פי כתב יד. רק כ"א מתעד גרסה זו. כ"ג גורס בדומה "מזונתן". כ"ב גורס "מזונותיהן", בדומה לדפוסים.
- ה. תיד, 9: ד"ש: חייב; מ"ג: אינו חייב; זהו אחד המקרים שבהם ד"נ הוא המקור לשיבוש. ד"ר וכתבי היד א-ב-ג, גורסים "חייב".
- ו. תטו, 8: ד"ש: הראיה שאמר; מ"ג: הראיה; בהערה 49 צוין כי הגרסה על פי כתב יד. כך אכן גורסים כ"א וכ"ג. ד"ר וכ"ב אינם גורסים "שאמר", והם כדפוסים.
25. א. תיב, 18: ד"ש: אדוניו; מ"ג: אדניו; ייתכן ששינה לכתוב מלא מדעתו, ולא על סמך כתב יד.
ב. תיד, 11: ד"ש: שאינו; מ"ג: שאינה; כ"א הוא היחיד המתעד את הגרסה "שאינו", וסביר שהוא המקור לד"ש. מהקשר המשפט ברור שזהו שיבוש של "שאינה", שהרי רמב"ן מדבר על אישה!
26. תיד, 5: ד"ש: ובנים; מ"ג: ובניו; בכ"א נשמט המשפט "עדין אני אומר אשה ובנים שהיו לו עד שלא לקחו רבו חייב במזונותיהן" בשל הדומות.
27. תיד, 8: כ"ב וכ"ג: היו; כ"א: היה.
28. תטו, 13. עיין שם בהערותיו. וצריך עיון, אם יש לדחות גרסה המופיעה בעדי נוסח רבים ומוקשית מההלכה, מפני גרסה יחידאית התואמת את ההלכה, או שמא יש לשער שגרסה יחידאית זו אינה מקורית, והיא נובעת ממגמה ליישב את הקושי.

בשלושה מקרים מופיעה בד"ש גרסה השונה מגרסת כתבי היד ו'מקראות גדולות'.²⁹

3. הקביעה השלישית מתבטאת בכך שבמקרה אחד הובאה בהערה גרסה מכל"א,³⁰ ובמקרה נוסף הובאה בהערה גרסה המופיעה בשלושת כתבי היד.³¹

ההסתמכות על הדפוסים המאוחרים כבסיס לנוסח המהדורה היא חיסרון משמעותי במהדורה החותרת להגיע לנוסח המקור של פירוש רמב"ן, ובייחוד לאור העובדה שנוסח הדפוסים המאוחרים מבוסס על ד"נ, שנוסחו אינו משובח לא רק ביחס לכתבי היד, אלא גם בהשוואה לשאר הדפוסים הראשונים.³² שיבושים נוספים אירעו בדפוסים המאוחרים במהלך השתלשלותם מד"נ.³³

כאמור, הרב שעוועל מנסה להתמודד עם חסרון זה על ידי שימוש בגרסאות כתבי היד במקום שגרסאות הדפוסים מקשות על הבנת פירוש רמב"ן.³⁴ אולם, התמודדות זו רחוקה מלהניח את הדעת, ובמקומות לא מעטים נותרה הגרסה

29. א. תיב, 12: ד"ש: שני; מ"ג: שתי; כלי"א: ב'. נראה שהרב שעוועל כתב "שני" מסברא, ואכן לשון זכר היא המתאימה למשפט העוסק בבעלי הדין.

ב. תטו, 1: ד"ש: אשתו; מ"ג: אשתך; כל עדי הנוסח גורסים "אשתך". הגרסה "אשתו" בגוף שלישי מוטעית, שהרי כלל המשפט בגוף שני!

ג. תטו, 12: ד"ש: שהילדים; מ"ג: שהולדים; כל עדי הנוסח גורסים "שהולדים". קשה להבין מדוע שינה מכל עדי הנוסח, מה גם שבאותה שורה מופיע בד"ש "שולד שפחה" כבשאר עדי הנוסח. נראה שמקור הגרסה המוטעית הוא בלשונו של הרא"ם שעמדה לנגד עיני הרב שעוועל, כעולה מהערות 48, 53. הרא"ם גורס "שהילדים", כעולה מהערה 54.

30. תיב, 6: ד"ש ומ"ג: הסמוכים; כלי"א: והסמוכים, ונוסח זה מובא בהערה 18.

31. תיד, 6: ד"ש ומ"ג: ובניו; כלי"א, כלי"ב וכל"ג: ובנים, ונוסח זה מובא בהערה 39; גרסת ד"נ הן בשורה 5 והן בשורה 6 היא "אשה ובניו". גרסת כתבי היד בשני המקרים היא "אשה ובנים", והיא הנכונה יותר מבחינה לשונית. קשה להבין מדוע בשורה 5 כותב הרב שעוועל "אשה ובנים" ובהערה מציין את גרסת "ובניו", בעוד בשורה 6 כותב "אשה ובניו" ובהערה מציין את גרסת "ובנים". להבנת מניעיו עיין היטב שם בהערות 38-39, ואכמ"ל.

32. ראה פרק ב. דוגמות א, ג, ה-ט בהערה 11 נותרו בשיבושם בד"ש, עקב התבססותו על הדפוסים ששורשם בד"נ. ראה דוגמות נוספות בהערה 37.

33. גם בקטע הנבדק בפרקנו יש מספר שיבושים שנפלו במהלך השתלשלות הדפוסים, בעוד ד"נ מתעד עדיין את הנוסח הנכון:

א. תיב, 7: ד"ש: ישימו; ד"נ: ישים!

ב. תיב, 13: ד"ש: ביניהם; ד"נ: בדיניהם!

ג. תיג, 1: ד"ש: בעבדי; ד"נ: בעבדים.

ד. תיג, 14: ד"ש: מצוה; ד"נ: מצווה.

ה. תיג, 19: ד"ש: שיהו; ד"נ: שיהא.

34. בקטע הנבדק ציינו שתי דוגמות כאלה. ראה לעיל הערה 24, דוגמות ג, ה.

המוטעית הפוגעת בהבנת הפירוש.³⁵ מבחינת לשון רמב"ן הפגיעה קשה יותר. הדבר מתבטא באמור לעיל כי בקטע הנבדק לעיל, מתוך כמה שינויים בין לשון רמב"ן בדפוס 'מקראות גדולות' לבין כ"א, קבע הרב שעוועל את הגרסה על פי כ"א בארבעה או חמישה מקרים בלבד,³⁶ וזאת על אף דעתו שבדפוסים המאוחרים נתגלגל אלינו טופס מסולף ומטושטש,³⁷ בעוד כ"א קרוב בעיניו שהועתק מכתב יד שיסודו במה שרמב"ן עצמו הביא עמו כשעלה לארץ.³⁸

ה. הנוסח העומד בבסיס המהדורה

כבר כתבנו כי פירוש רמב"ן נדפס במהדורות השונות של ספרי 'מקראות גדולות'. שלוש מהדורות שונות של 'מקראות גדולות' שבהן פירוש רמב"ן, נפוצות בדפוס צילום: 1. מהדורת נטר, וינה תר"ט;³⁹ 2. מהדורת לבנזון-מנדלסון, ורשה תר"ך (= ד"ר) (ראה איור בעמוד ממול); 3. מהדורת האלמנה ראם, מ"ג פירוש, וילנה תרפ"ז.⁴⁰

גרסאות פירוש רמב"ן בדפוס וינה וילנה, וכן גם בדפוס פרסבורג תקצ"ט (= ד"פ) שנזכר לעיל,⁴¹ כמעט זהות זו לזו, וכאמור מרובים בהם השיבושים. אולם השוואת נוסח זה לנוסח ד"ר מראה כי אף על פי שיסוד גרסת ד"ר באותו הנוסח שנדפס במהדורות האחרות, ניתוספו בו שיבושים רבים על השיבושים הקיימים בשאר המהדורות, ואולי אף שינויים מכוונים,⁴² ובכך נתרקה יותר המהדורה מלשונו המקורית של רמב"ן.

35. ראה דוגמות א, ג, ה, ז-ט, בהערה 11, ודוגמה ב בהערה 37.
36. דוגמות א, ב, ד, ו בהערה 24, וכנראה גם דוגמה ב בהערה 25.
37. במבוא למהדורתו, עמ' 7. מקורם של חלק מהשיבושים הלשוניים בקטע הנבדק, הוא כבר בד"נ, והם הועתקו לד"ש למרות העובדה ששאר עדי הנוסח מתעדים גרסה אחרת:
 - א. תיג, 3: ד"נ וד"ש: ישראלים; שאר העדים: הישראלים.
 - ב. תיג, 20: ד"נ וד"ש: שאינו; שאר העדים: שאינה.
 - ג. תיד, 20: ד"נ וד"ש: מי; שאר העדים: **ש**האשה.
38. במבוא למהדורתו, עמ' 13, הערה 13.
39. פירושו של נטר על פירוש אבן עזרא שנדפס במהדורה זו, הוא מסימני ההיכר שלה.
40. פירוש אור החיים שנדפס במהדורה זו, הוא מסימני ההיכר שלה.
41. ראה בהערה 19.
42. הן של הצנזורה והן של המוציא לאור, שאולי רמז לכך בסוף ההקדמה למהדורתו.

נציג כאן דוגמות לשיבושים מסוגים שונים, הקיימים בדו"ר ואינם קיימים בדפוסים המאוחרים האחרים:⁴³

א. השמטת מספר מילים

1. שמות כ"א, א (תיב, 9): דו"ר: "ואע"פ שיודע שההדיוט הזה יודע שורת הדין"; שאר העדים: "ואע"פ שיודע שדיניהם כדיננו או שההדיוט הזה יודע שורת הדין".
2. ויקרא א', ה (ט, 10): דו"ר: "אבל הוא לשון קרבן והוא לקבלו ולזרקו"; שאר העדים: "אבל הוא לשון קרבן שיעשו מן הדם קרבן והוא לקבלו ולזרקו".

ב. שיבושי אותיות

1. שמות כ"א, א (תיב, 12), רמב"ן עוסק בבעלי דין המקבלים עליהם הדיוט לדון. דו"ר: "לבא לפני ההדיוט שבישראל מותר הוא ובדקבליה עילויהו דינו דין"; שאר העדים: "לבא לפני ההדיוט שבישראל מותר הוא ובדקבלוה עילויהו דינו דין".
2. שמות כ"א, ד (תטו, 11): דו"ר: "אין אשה יוצאה בשש אלא כשמכרה אביה"; שאר העדים: "אין אשה יוצאה בשש אלא בשמכרה אביה".
3. שמות כ"א, ו (תטז, 12): דו"ר: "ולכן אמרו ועבדו לעולם"; שאר העדים: "ולכן אמר ועבדו לעולם".
4. ויקרא א', ט (יג, 16): דו"ר: "והוא הקרבן במדת הדין והזביחה לשם לה' לבדו"; שאר העדים: "והנה הקרבן במדת הדין והזביחה לשם ה' לבדו".

ג. החלפת מילים

1. שמות כ"א, א (תיב, 1, 7, 9, 13): דו"ר: "לפני כנענים"; שאר הדפוסים:⁴⁴ "לפני עכ"ם".
2. שמות כ"א, ד (תטו, 12): דו"ר: "שולד שפחה כנענית כמותה"; שאר הדפוסים: "שולד שפחה ונכרית כמותה".
43. הדוגמות לקוחות מהקטע שבתחילת פרשת משפטים שנבדק בפרק הקודם, ועל בדיקתו הוספתי בעיקר קטע נוסף מתחילת פרשת ויקרא, על מנת לאפיין בצורה ברורה יותר את תופעותיו של דפוס זה.
44. בסעיף זה השוויתי דווקא לשאר הדפוסים ולא לכל שאר העדים, כי בחלק מהעדים המושפעים מהצנזורה יש שינויים בנוסח.

3. ויקרא א', ט (יג, 6): דו"ר: "שלא ליתן פתחון פה לאפיקורסים"; שאר הדפוסים: "שלא ליתן פתחון פה למינים".

4. במדבר ט"ו, לא (רנד, 9-10): דו"ר: "זו האפיקורסות... מן התכלת באפיקורסות"; שאר הדפוסים: "זו המינות... מן התכלת במינות".

שינויים אלו מקורם כפי הנראה בהתערבות הצנזורה.⁴⁵

ד. שינוי הלשון במשפט

1. בראשית כ', י"ז (קכא, 19): דו"ר: "לקה אבימלך באברים ולא יוכל לעשות צרכיו"; שאר העדים: "לקה אבימלך באברי התשמיש ולא יוכל לשמש".

2. שם (קכא, 20): דו"ר: "כי הנגיעה והקריבה בנשים הוא על המשגל"; שאר העדים: "כי הנגיעה והקריבה בנשים הוא על התשמיש".

ייתכן ששינוי זה נובע מהתערבות המדפיס, משיקולים של נקיות הלשון.⁴⁶

ה. ציטוט מקוצר של פסוקים

1. הקדמה לויקרא (ה, 18-19): בדו"ר: "מועדי ה' וגו' להקריב אשה לה' וגו'"; שאר העדים: "מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קודש להקריב אשה לה' עולה ומנחה זבח ונסכים דבר יום ביומו".⁴⁷

בדיקת ד"ש מוכיחה כי הוא מיוסד על נוסח דו"ר. כל השיבושים שהוזכרו בפרק זה מצויים גם בד"ש! למותר לציין כי משמעות הדוגמות שניתנו בפרק, שמקורן בקטעים מצומצמים, רחבה בהרבה מערך התיקונים עצמם, בהיותם מעידים על דרך העבודה בכלל המהדורה. צפוי, כי בדיקה בקטעים נוספים תניב דוגמות נוספות רבות של תופעות מהסוג שנזכר לעיל. מתברר, אם כן, שביסודו של ד"ש עומד הנוסח, שהוא אולי הגרוע בדפוסים הקיימים!

ניתן לזהות במדויק את המהדורה שעליה מבוסס ד"ש. אחת ממהדורות הצילום של דו"ר היא מהדורת פרדס שנדפסה בניו יורק בשנת תשי"א. בפירוש רמב"ן לבראשית, בדף מז בדפוס זה, ניכר כי מספר מילים נדפסו בגודל שונה מעט. השוואת מילים אלו לגרסת דו"ר מראה, כי בשני המקרים נוספה מילה בדפוס פרדס:

45. בכ"ג, שיש בו כאמור השמטות צנזורה, מצונזרות המילים שנזכרו בסעיף 1.

46. ראה בבלי סוטה לו ע"ב: "ויבא הביתה לעשות מלאכתו" רב ושמואל חד אמר לעשות מלאכתו ממש וחד אמר לעשות צרכיו ועיין ברש"י שם. עיין גם בסוף הקדמת המו"ל לדו"ר.

47. מבין שאר העדים רק כ"א אינו מצטט את הפסוק בשלמותו, אלא מקצרו אף יותר מדו"ר: "מועדי ה' וגו'! על תופעת הקיצור הרווחת מאוד בכ"א ראה בפרק הבא.

1. בראשית כ', טז (קכ, 22): דפוס פרדס: "ואמר ונוכחת כי שרה לא נתפיסה לו"; דו"ר ושאר הדפוסים וכתבי היד: "ואמר כי שרה לא נתפיסה לו".

2. בראשית כ', יז (קכא, 9-10): דפוס פרדס: "ואולי אברהם איחר תפילתו ימים רבים"; דו"ר ושאר הדפוסים וכתבי היד: "ואולי אברהם איחר תפילתו ימים".

בד"ש מופיעות המילים "ונוכחת", "רבים", והדבר מוכיח כי ד"ש מבוסס על נוסח דפוס פרדס, שיסודו בצילום מדו"ר.⁴⁸

אף כי הבחירה בנוסח מאוחר ומשובש כבסיס למהדורה - בחירה שאין המהדיר מדווח עליה בפתח המהדורה - עלולה לגבות מחיר ניכר ממהדורה מדעית, צפוי היה שהשוואתו לכתבי היד ותיקון שיבושיו על פיהם יקטין במידה רבה את השפעת מגרעותיו של נוסח היסוד. איך אירע שהרב שעוועל, שבמקרים רבים העיר על שינויים ותיקונים לגרסת הדפוסים על סמך השוואה לכתבי היד, לא הבחין בשיבושיו הרבים של דו"ר-פרדס שאינם קיימים בכתבי היד, ולא תיקנם במהדורתו?

צינינו לעיל⁴⁹ כי לספריית ישיבת הר עציון נתרם עותק של פירוש רמב"ן דפוס פרסבורג תקצ"ט, שהיה שייך לרב שעוועל. ניכר בספר כי הוא שימש את הרב שעוועל בהכנת מהדורתו. בצדו של כל עמוד ממוספרות השורות, סימן שככל הנראה שימש את הרב שעוועל להעיר הערותיו ברשימותיו. כמו כן רשומות בשוליים הערות שונות. כיצד אם כן אירע, שדו"ר-פרדס ולא דפוס פרסבורג, היווה את הבסיס לד"ש?

כך הם כנראה פני הדברים: בשלב ראשון השווה הרב שעוועל בין דפוס פרסבורג לכתבי היד ורשם לפניו ברשימותיו את השינויים המשמעותיים לדעתו. כיון ששיבושיו הייחודיים של דו"ר שבהם דנו למעלה בפרק זה, אינם מופיעים בדפוס פרסבורג, לא נתקל בהם הרב שעוועל בהשוואתו, ולא רשם להם ברשימותיו תיקונים מכתב יד. בשלב שני, כנראה בעת הכנת המהדורה לדפוס, נלקח כבסיס נוסח דו"ר, כנראה בהנחה שאינו שונה מדפוס פרסבורג, ובתוכו שובצו השינויים וההערות מרשימות הרב שעוועל. כך אירע, שנשתקעו שיבושיו הרבים של דו"ר בד"ש, ולא תוקנו.

ו. טיבו של כתב יד א

שני גורמים מרכזיים משפיעים השפעה משמעותית על טיבה של מהדורה: קביעת נוסח היסוד שלה ושיקול הדעת מתי ולפי אילו עדי נוסח יש לתקן נוסח יסוד זה.

48. כך נוספו לד"ש עוד שני שינויים משאר המהדורות.

49. ראה בהערה 19.

בפרק הקודם ראינו כי נוסח גרוע מונח ביסוד ד"ש. עובדה זו מעלה את חשיבותה של ההכרעה לאיזה כתב יד יש לתת עדיפות בתיקוני הנוסח. ציינו לעיל את ההערכה הרבה של הרב שעוועל לכ"א. הערכה זו נותנת לכ"א משקל רב בתיקוני נוסח ואף כנגד כ"ב וכ"ג.⁵⁰ על כן, לאיכותו של כ"א השפעה משמעותית על איכות המהדורה.

מבדיקת כ"א בתופעותיו הכלליות ובגרסאותיו הייחודיות נראה, כי העדפתו של הרב שעוועל מוטעית. לאורך כ"א בולטת התערבות בטקסט, שמטרתה לקצר את מלאכת ההעתקה. הקיצור מתבצע באופנים שונים:

1. כתיבת מילה בקיצור. התופעה כשלעצמה רווחת בכתבי יד. במקרים רבים משמיטים אות ולעתים אף שתיים בסופן של מילים מסוימות. אולם התופעה רווחת ובולטת יותר בכ"א. לדוגמה: "ישראל" - "יש" (כרך ב, עמ' ה, שורות 8, 15).
 2. כתיבת אותיות במקום מילים המציינות ספרות. לדוגמה: "ובעשרת" - "ובי" (כרך ב, ו, 11).
 3. ראשי תיבות. לדוגמה: "בעזרתו של הקב"ה" (כ"ב וכ"ג) - "בע"ה" (כרך ב, ה, 21).
 4. קיצורי ציטוטי פסוקים. לדוגמה: בהקדמה לויקרא מקוצרים בכ"א ארבעה פסוקים (כרך ב, ה, 7-6, 7, 15, 20).
 5. קיצור שתי מילים למילה אחת. תופעה זו רווחת מאוד בכ"א. לדוגמה: בפירושו לויקרא א', א-טו חוזרת התופעה שלוש עשרה פעמים.⁵¹
- הרב שעוועל העדיף, כאמור, פעמים רבות גרסאות ייחודיות של כ"א, על גרסאות שאר כתבי היד. לדעתנו, אופיו הכללי של כ"א שתואר לעיל, מחייב שימוש זהיר בגרסאות ייחודיות שלו, שמא משובשות הן ושיבוצן ישבש את המהדורה. בדיקה בגרסאות ייחודיות של כ"א ששובצו בד"ש מראה כי פעמים רבות מדובר בגרסה גרועה. נתאר כאן כמה דוגמות מהפרקים האחרונים של ספר בראשית:

50. ראה לעיל, ליד הערה 18. בהמשך הפרק נביא דוגמות נוספות שבהן העדיף שעוועל את כ"א על כ"ב וכ"ג.

51. ה, 24: כ"ב וכ"ג: שקרא אותו < כ"א: שיקראהו; ו, 11: רמזתי לו < רמזתיו; ז, 7: יביאו אותן < יביאום; ט, 15: ינתח אותה < ינתחנה; י, 13: להעריך אותם < להעריכם; יא, 9: ובמס' עירובין < ובעירובין; יא, 18: וכל חולי < וחולי; יא, 23: יאכלו אותם < יאכלום; יא, 23: יזבחו אותם < יזבחו; יב, 3: כשדי או מצרי < מצרי וכשדי; יב, 16: כי חטא < שחטא; טו, 12: ימלוך אותו < ימלוקנו; טו, 20: פשוטו של מקרא < פשט המקרא.

א. בתחילת פרשת ויגש מתאר רמב"ן את יחסו של יוסף לבנימין: "ומתחילה כבר שם עינו עליו לטובה, וקרא לו שלום בדבר אֱלֹהִים יְחַנֵּךְ בְּנִי, ועשה לכולם לכבודו משתה לפניו בבית המלכות, והרבה משאות להם".
על המילים 'משאות להם' מעיר הר"ש: "ע"פ כ"י א, ובס"ש (= ספרים שונים): 'משאתו' (= משאתו של בנימין ולא של כל האחים)". כ"ב וכ"ג הגורסים 'משאתו', תומכים בגרסת הדפוסים (שהובאה בשם 'ס"ש') ומתעדים לכאורה את הגרסה הנכונה, שכן רמב"ן מתאר את היחס המיוחד של יוסף לבנימין, יחס שהתבטא גם ב"וַתִּרְבַּ מְשָׁאת בְּנִימִן מִמְּשָׁאת כָּל־מִשְׁתֵּי יְדוּת" (מ"ג, לד).

ב. בהתוודעות יוסף לאחיו אומר להם יוסף: "וְהִנֵּה עֵינֵיכֶם רְאוּת... כִּי פִי הִמְדַבֵּר אֲלֵיכֶם" (מ"ה, יב). מפרש רמב"ן: "בלשון הקודש, דעת המפרשים, והוא תרגום אונקלוס". אולם נוסח זה שהדפיס הר"ש מופיע רק בכ"א, אף על פי שהר"ש לא העיר על כך! בכ"ב, בכ"ג ובדפוסים מופיע: "בלשון הקודש בלי מליץ, זה דעת המפרשים, והוא תרגום אונקלוס". אונקלוס אינו מזכיר את המליץ, וייתכן שלכן הושטמו מילים אלו בכ"א. אולם רמב"ן מזכיר לא רק את אונקלוס, אלא גם את "המפרשים", וכוונתו כנראה לאבן עזרא שכתב: "והטעם שהיה מדבר בלשונם עמם בלא מליץ, ולרד"ק שכתב: "בלשוונכם, ועד עתה היה המליץ בינותינו". לכן הוסיף רמב"ן "בלי מליץ".

ג. במניין בני ישראל הבאים מצרימה אומר הכתוב: "וּבְנֵי יְהוּדָה עֵר וְאוֹנָן וְשֵׁלָה וְפֶרֶץ וְזָרַח" (מ"ו, יב). כתב רמב"ן: "ובדברי הימים מנאם במספר אחר, בְּנֵי יְהוּדָה עֵר וְאוֹנָן וְשֵׁלָה וְשֵׁלֻשָׁה נוֹלָד לוֹ מִבֵּית שׁוּעַ הַכְּנַעֲנִית... וְתָמָר כָּלְתוּ יְלָדָהּ לוֹ אֶת פֶּרֶץ וְאֶת זָרַח כֹּל בְּנֵי יְהוּדָה חֲמִשָּׁה". אולם קשה לראות במניין שבדברי הימים "מספר אחר", שכן אצלנו לא מנה את בני יהודה במספר.
על המילה 'אחר' מעיר הר"ש: "ע"פ כ"י א. ובס"ש: אמר". כ"ב, ⁵² הגורס: "ובדברי הימים מנאם במספר, אמר בְּנֵי יְהוּדָה עֵר וְאוֹנָן וְשֵׁלָה וְשֵׁלֻשָׁה נוֹלָד לוֹ מִבֵּית שׁוּעַ הַכְּנַעֲנִית... וְתָמָר כָּלְתוּ יְלָדָהּ לוֹ אֶת פֶּרֶץ וְאֶת זָרַח כֹּל בְּנֵי יְהוּדָה חֲמִשָּׁה", תומך בגרסת הדפוסים (שדחה הר"ש והביאה בהערותו בשם 'ס"ש'). על פי גרסה זו הקושי נופל: רמב"ן מציין כי בניגוד לפירוט השמות שבספרים בראשית ובמדבר, שלא נזכר בהם מספר מיוחד לבני יהודה, מנאם ספר דברי הימים במספר.

ד. בהקדמה לפרשת ויחי כותב רמב"ן: "כבר הזכרתי כי רדת יעקב למצרים שהוא גלותינו היום ביד החיה הרביעית היא רומי, כי בני יעקב הם עצמם סבבו רדתם שם...". יש קושי בלשון רמב"ן, שהרי יש בדבריו שני משפטים טפלים הפותחים במילה "כי", אך חסר בו הנשוא של המשפט העיקרי - שנושאו הוא "רדת יעקב

52. בכ"ג חסרה שורה בשל טעות הדומות, אך גם ד"ל תומך בגרסת כ"ב.

למצרים" (במילים אחרות: לא מובן מה רצה רמב"ן לומר על רדת יעקב למצרים).

על המילה "שהוא" מעיר הר"ש: "ע"פ כ"י וטור, ובס"ש: הוא". למעשה, כ"א אמנם גורס "שהוא", אך כ"ב וכ"ג גורסים "הוא", כנוסח הדפוסים. ועובדה זו אין הלומד במהדורת שעוועל יכול לדעת. לפי גרסה זו, "כבר הזכרתי כי רדת יעקב למצרים הוא גלותינו היום", נפתר הקושי הנזכר.

ה. בברכות יעקב לשמעון ולוי כותב רמב"ן (על פי ד"ש): "שמעון ולוי אחים: יאמר בעלי אחוה כי יחם לבם על אחותם. ילמד עליהם זכות כי בקנאתם על האחוה עשו מה שעשו, לומר שהם ראויים לעונש גדול ולא החטא ראוי לימחל כי הוא חמס".

על המילה "שהם" מעיר הר"ש: "ע"פ כ"י א, והדברים מאירים, כי כוונת רבינו ששמעון ולוי ראויים באמת לעונש גדול ולא החטא ראוי לימחל כי היה זה חמס לאנשי שכם, אבל הוא מלמד עליהם זכות כי בקנאתם על האחוה עשו מה שעשו, ובס"ש גורסים: שאין ראויים לעונש גדול, וזה גמגום וסתירת ההמשך: ולא החטא ראוי לימחל".

כ"ב וכ"ג תומכים בגרסה שהובאה בשם ס"ש: "ילמד עליהם זכות כי בקנאתם על האחוה עשו מה שעשו, לומר שאין ראויים לעונש גדול ולא החטא ראוי לימחל". לענ"ד זו הגרסה המדויקת וגרסת כ"א מוטעית. רמב"ן מסביר את שני חלקי הפסוק: "שמעון וְלוי אחים כְּלִי חֶמְס מְכַרְתֵּיהֶם". בחלקו הראשון של הפסוק מלמד יעקב זכות על בניו לומר שאינם ראויים לעונש גדול. בחלקו השני של הפסוק מוסיף יעקב, כי אף על פי שבשל צד הזכות אין הם ראויים לעונש גדול, אין למחול להם ולפטרם לחלוטין מעונש, שהרי עשו חמס.⁵³ שלא כדברי הר"ש, שעל הגיונם הפנימי מבוססת כנראה גרסת כ"א, אין סתירה או גמגום בין לימוד זכות המביא להקלה בעונש, לבין הקביעה שאינם נקיים לגמרי מלהיענש. נהפוך הוא! מגרסת כ"א, שבה בחר שעוועל, משתמע כי לימוד הזכות בא לומר שהם ראויים לעונש גדול, וקשה להבין זאת.

יש להעיר כי נוסח רמב"ן כאן תוקן במהדורת 'תורת חיים' לתורה, שיצאה לאור בעריכת הרב קצנבלבוגן, ופירוש רמב"ן הכלול בה מבוסס על ד"ש (חומש בראשית יצא לאור בשנת תשמ"ז). נוסח הפנים במהדורת 'תורת חיים' לפסוקנו הוא כגרסת כ"ב וכ"ג, וגרסת כ"א באה בהערה.

53. ולפי זה עונשם - "אֲחַלְקֶם בְּיַעֲקֹב וְאֶפְיָצֶם בְּיִשְׂרָאֵל" - אכן אינו עונש גדול.

ז. נוסח מקורותיו של רמב"ן בפירושו

פעמים רבות מזכיר רמב"ן בפירושו פסוקים ומאמרי חז"ל. בסעיף זה נציג כמה שיבושים שנפלו בתחום זה בנוסח פירוש רמב"ן שלפנינו, ונדון בגורמים להם.

א. נוסח הפסוקים

בשולי פירוש רמב"ן דפוס פרסבורג (= ד"פ) שהיה כאמור בבעלותו של הרב שעוועל, רשם הר"ש הערות שונות. ההערות הנפוצות ביותר מתייחסות לציטוטי הפסוקים בפירושו של רמב"ן. מהערות אלו עולה, כי במקרים רבים אין התאמה מלאה בין הציטוט לבין נוסח המסורה, שאותו רשם הר"ש בשולי העמוד. תופעה מסוג זה קיימת בחיבורים רבים.⁵⁴ בכל מקרה מסוג זה יש לבדוק אם הנוסח החרגי יצא מתחת ידי המחבר שציטט את הפסוק על פי זיכרונו או על פי נוסח חריג שעמד לפניו, או שמא מקורו בשיבושי מעתיקים. אם אכן יצא הנוסח מקולמוסו של המחבר, יקרה לעתים כי דבריו יובנו רק בהסתמך על הנוסח החרגי, ואילו על פי נוסח המסורה אין לדבריו פשר.

במהדורת הר"ש תוקנו כמעט⁵⁵ כל הפסוקים על פי נוסח המסורה. רק במקרים מועטים ציין הר"ש את התיקונים הללו שעשה מדעתו - ומספרם מגיע למאות.⁵⁶ לשם הדגמה, בפרשת וירא תיקן הר"ש עשרה פסוקים ולא העיר אף על אחד מהם. בשלושה פסוקים נוספים לא תיקן הר"ש את דברי רמב"ן, ואף בהם לא העיר על השינוי מנוסח המסורה.⁵⁷

54. ראה למשל בבלי שבת קכח ע"א, תוד"ה ונתן. וראה: מ' סבתו, 'על נוסח פירוש רמב"ן לתורה', מגדים כג, תשנ"ה, עמ' 71-81 (להלן: סבתו, רמב"ן), עמ' 81, הערה 7.

55. דוגמה לא שכיחה לפסוק שלא תוקן והעיר עליו הר"ש שאין כדוגמתו לפנינו, מופיעה בפרשת נח, עמ' סד, הערה 66.

56. חוקרים שונים ציינו דוגמות בודדות לכך. ראה: ק' כהנא (לעיל, הערה 16), עמ' קלו, הערה 20; מ' כהנא, 'מעלות ישיבת ארץ-ישראל במכילתא דבריים', תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 506, הערה 25.

57. בעשרה מקרים החליף הר"ש את נוסח דו"ר ושאר הדפוסים בנוסח המסורה (התיקון מובא בסוגריים): פירוש רמב"ן לבראשית י"ח, א (קה, 10): "כי כן צוה אותו [אאות] בדבר ה'" (מל"א י"ג, ט); שם (קה, 24): "פקח נא את עיני הנער [אאת עיניו] ויראה" (מל"ב ו', יז); י"ח, יט (קיא, 7): "לא יגרע מצדיק עינו [עיניו]" (איוב ל"ו, ז); י"ט, ח (קטו, 4): "הנה בתי הבתולה ופלגשו [ופלגשהו]" (שופטים י"ט, כד); י"ט, ח (קטז, 20): "ויבא העם בית ה' [בית אל]" (שופטים כ"א, ב); י"ט, יז (קיו, 18): "אל תבט [בתביט] אחריד" (בראשית י"ט, יז); כ', טז (קכא, 3): "השיבו [נא] להם כהיום שדותיהם וכרמיהם [כרמיהם זיתיהם ובתיהם] ומאת הכסף והדגן [+והתירוש] והיצהר אשר אתם נושים בהם" (נחמיה ה', יא); כ"א, ט (קכב, 18): "הלא מצחק [משחק] אני" (משלי כ"ו, יח-יט; גם גרסת ד"ו היא "משחק", כנוסח המסורה);

כאמור, תיקון כזה, שאינו מבוסס על כתבי יד, עלול לגרום להתרחקות נוספת של המהדורה מלשונו המקורית של רמב"ן. במקרים ספורים גרם השינוי לחוסר אפשרות להבין את דברי רמב"ן. שני מקרים כאלה ידועים לי. על אחד מהם עמד הרב מרדכי סבתו,⁵⁸ וכאן יוצג המקרה השני.

בקללת נח לכנען נאמר:

וַיֹּאמֶר אֱרֹר כְּנָעַן	עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאַחִיו.
וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי שָׁם	וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ.
יִפֹּת אֱלֹהִים לְיַפֹּת וַיִּשְׁכַּן בְּאֶהְלֵי שָׁם	וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ

(בראשית ט', כה-כז).

בכל אחד מהפסוקים נאמר כי כנען יהיה לעבד. מלבד רושם הכפילות שנוצר כאן, לא ברור למי יהיה כנען לעבד על פי כל אחד מהפסוקים. רמב"ן מסביר כי בפסוק הראשון, "עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאַחִיו", כוונתו של נח היא לכל בני האדם: "והנכון בעיני כי מתחילה קלל אותו שיהיה עבד עבדים לכל העולם והיה כל מוצאו יעבוד בו, כי טעם לאחיו, לכל בני אדם, כענין וַיִּשְׁכַּן בְּאֶהְלֵי שָׁם (זכריה ח', י), כטעם 'אִישׁ בְּאִישׁ' (ישעיה ג', ה)".

רמב"ן מצייע כי המילה 'אח' המוסבת לאדם אינה חייבת לציין קרבה משפחתית, ויכולה להתפרש 'אדם, איש'. אולם, הראיה שהוא מביא לפירושו אינה מובנת, שהרי המילה 'אח' אינה באה בשני הפסוקים שציטט.

בדפוסים, בכתבי היד א-ב-ג ובכתבי יד נוספים, מופיעה ראיית רמב"ן באופן אחר: "כי טעם לאחיו, לכל בני אדם, כענין והשלחתי את כל האדם איש באחיו, כטעם איש באיש". לפי גרסה זו, ראיית רמב"ן ברורה לחלוטין: רמב"ן מצטט את הפסוק מזכריה ח', י באופן אחר מנוסח המסורה, ועל פי הציטוט שלו יש ראייה מן הפסוק כי "אח" משמש במונח 'אדם'. רמב"ן מוסיף כי פירוש הביטוי "איש באחיו" הוא כדברי הנביא ישעיה - 'איש באיש', ואין לפרש שכוונת זכריה דווקא לאחיו למשפחה.⁵⁹

כ"א, כ (קכד, 20): "ויורו [וימצאוהו] המורים אנשים בקשת" (שמ"א ל"א, ג); כ"ב, ב (קכו, 6): "לבנות [+את] בית ה' בירושלים" (דה"ב ג', א; המילה "את" באה גם בד"ו). בשלושה מקרים לא שינה הר"ש את נוסח הדפוסים, וציין מראה מקום לפסוק בלא להעיר שנוסח הפסוק המצוטט אינו מתאים לנוסח המסורה (נוסח המסורה בא פה בסוגריים): י"ט, ב (קיג, 23): "סורה אדני סורה [+אל] אל תירא" (שופטים ד', יח); י"ט, ח (קטז, 16): "ומעיר מתים [מתם...] עד כל הנמצא" (שופטים כ', מח); כ"א, א (קכב, 7): "ויזכרה אלהים [ה']" (שמ"א א', יט).

58. סבתו, רמב"ן, עמ' 79-81.

59. במהדורת איזנשטט, כךך א, עמ' צט, לא שינה מלשון רמב"ן והדפיס 'איש באחיו' כבדפוסים ובכתבי היד. בהערה ז העיר: "בזכריה ח, י כתיב 'ואשלח את כל האדם איש ברעהו' ואם כן

בטופס ד"פ של הרב שעוועל, הגורס גם הוא 'באחיו', רשם הרב שעוועל 'ברעהו' כתיקון לפי נוסח המסורה. גם במהדורתו תיקן הרב שעוועל את הנוסח לנוסח המסורה ולא העיר על כך, ומעתה דברי רמב"ן חסרי פשר.

ב. ציטוט או פרפרזה

בברכת יעקב לשמעון ולוי כותב רמב"ן: "וכבר פירשתי כי יעקב קצף על שמעון ולוי בהרגם אנשי העיר בעבור שעשו חמס, כי הם לא חטאו להם כלל ובאו בברית ונימולו, וישובו אל ה' ויהיו כולם בכלל אנשי בית אברהם ומן הנפש אשר עשו בחרן" (מ"ט, ה). על המילה 'בחרן' מעיר הר"ש: "לעיל יב, ה, וע"פ כ"א, ובס"ש ליתא מלת בחרן". כ"ב וכ"ג תומכים בגרסת הדפוסים, המובאת כאן בשם ס"ש, וגם בהם אין המילה "בחרן" באה בציטוט בראשית י"ב, ה. אף על פי שהציטוט בכ"א מלא יותר, נראה כי גרסתו מוטעית. אין כוונת רמב"ן לצטט את המשפט במלואו, אלא להשתמש בלשון התורה בהסבריו. מילת אנשי שכם יכלה להוביל לגרות, ובכך היה יעקב ממשיך בדרכו של בית אברהם לעשות נפשות לה'. אולם לו כך קרה הייתה זו עשיית נפשות בארץ ישראל ולא בחרן, אשר על כן יש לומר על גיור בני שכם בידי יעקב 'זמן הנפש אשר עשו', ללא הסיימת 'בחרן'.⁶⁰

מקרה דומה מופיע בפירושו רמב"ן על עניין הקרבנות בויקרא א', ט. רמב"ן דן שם בפשר דברי בן עזאי: "בא וראה מה כתיב בפרשת הקרבנות שלא נאמר בהם לא אל ולא אלהיך ולא אלהים... אלא יר"ד ה"א שם המיוחד, שלא ליתן פתחון פה לבעל הדין לחלוק" (בבלי סוף מנחות, קי ע"א), ומה היחס בינם לבין העובדה שבמקומות מסוימים מופיע שם אלהים בהקשר של קרבנות, כגון בפסוק "זָבַח לְאֱלֹהִים תּוֹדָה וְשִׁלְמִים לְעֵלְיוֹן נְדָרֶיךָ" (תהילים נ', יד).

באופן עקרוני טוען רמב"ן שכוונת מקריב הקרבן צריכה להיות לשם ה' ולא למידת הדין (= שם אלהים). ואלו דבריו:⁶¹ "והוא הקרבן במדת הדין והזביחה לשם לה' לבדו...⁶² ולכך אמרו שלא יזכיר בצואות של קרבנות לא אל ולא אלהים אלא אשה לה', ריח ניחוח לה', כי הכונה לה' לבדו תהיה לא יכוין המקריב ולא יעלה במחשבתו רק לשם המיוחד. והוא מאמר החכמים: ריקן כל העבודות כלן לשם המיוחד. ובתורת כהנים: לה', לשם מי שעשה את העולם".

אין הנידון דומה לראיה. ואולי צריך להיות 'חרב איש באחיו' (יחזקאל לח, כא). אולם השערה זו היא רחוקה, משום שלשונו של רמב"ן קרובה יותר ללשון הפסוק מזכריה.
60. שינוי גרסה זה מצטרף לממצאים המעידים על טיבו של כ"א, כמתואר בפרק ו.
61. ד"ש, כרך ב, עמ' יג-יד.
62. ראה לעיל, פרק ה, שיבושי אותיות, דוגמה 4.

מיד בסמוך מוסיף רמב"ן ביאור: "והוא מה שאמר המזמור: 'זָבַח לְאֱלֹהִים תּוֹדָה וְשָׁלַם לְעֲלִיּוֹן נְדָרֶיךָ' (נ', יד) 'כִּי ה' עֲלִיּוֹן נוֹרָא מֶלֶךְ גָּדוֹל עַל כָּל הָאָרֶץ' (מ"ז, ג) ואין נודרין אלא לשמו המיוחד". משמעות דברי רמב"ן הם ש'עליון' הוא כינוי לשם המיוחד ולו נודרים. ואם כן, על פי ההקבלה שבין חלקי הפסוק, גם תחילתו "זָבַח לְאֱלֹהִים תּוֹדָה" מכוונת לשם המיוחד ולא למידת הדין, אף על פי שנכתב שם אלהים. רמב"ן חותם את דבריו בהוכחה שמשמעותו של 'עליון' היא השם המיוחד, ומביא לכך ראיה מן הפסוק "כִּי ה' עֲלִיּוֹן נוֹרָא מֶלֶךְ גָּדוֹל עַל כָּל הָאָרֶץ".

אולם, בדפוסים, בכתבי היד א-ב-ג ובכתבי יד נוספים דברי רמב"ן מופיעים באופן שונה מעט: "והוא מה שאמר המזמור 'זָבַח לְאֱלֹהִים תּוֹדָה וְשָׁלַם לְעֲלִיּוֹן נְדָרֶיךָ' כִּי ה' עֲלִיּוֹן נוֹרָא מֶלֶךְ גָּדוֹל עַל כָּל אֱלֹהִים". לפנינו בנוסח המסורה אין פסוק כזה, ובשל כך העיר הרב שעוועל בשולי טופס ד"פ שלו: "הארץ", כדי לציין לעצמו שכך נוסח המסורה. גם במהדורתו שינה הרב שעוועל את הנוסח לנוסח המסורה ולא העיר על כך.

במה עדיפה גרסת הדפוסים על הגהת הרב שעוועל? לפי גרסת הדפוסים יש כאן לא רק ראיה לכך ש'עליון' הוא כינוי לשם המיוחד, אלא גם הסבר לכך שכוונת הקרבן צריכה להיות לשם המיוחד ולא למידת הדין, שכיון שהשם המיוחד הוא מלך על כל האלהים והוא המקור למידת הדין והשולט בה, לכן אין לקצץ בנטיעות ולכוון למידת הדין, אלא יש לכוון לשם המיוחד שהוא מקורה.

בנוסף, נראה כי אין כל צורך בהגהת הרב שעוועל, אשר באה להתאים את דברי רמב"ן לנוסח המסורה, שכן רמב"ן כלל לא התכוון לצטט את הפסוק מתהילים מ"ז, ג. רמב"ן נקט את לשון תחילת הפסוק, אך סיימו במתכוון במילה 'אלהים', כי השתמש בפסוק כפרפרזה, כדרכו לדבר בלשונם של הכתובים. העובדה שרמב"ן לא הקדים למילים "כִּי ה' עֲלִיּוֹן נוֹרָא מֶלֶךְ גָּדוֹל עַל כָּל אֱלֹהִים" ביטוי המעיד על כוונת ציטוט,⁶³ מחזקת טענה זו. בהשתמשו בפרפרזה של הפסוק, הרוויח רמב"ן שני דברים: הוא נקט בלשון הפסוק המוכיח כי 'עליון' הוא כינוי לשם המיוחד, וגם ביאר - על ידי שינוי לשון הפסוק - את היחס שבין מידת הדין לשם המיוחד. ביאור זה חסר במהדורת הרב שעוועל בשל הגהתו.

ג. ראיה ממה שלא כתבה התורה

במסגרת דיני מכירת קרקעות התורה מזכירה את איסור אונאה: "וְכִי תִמְכְּרוּ מִמֶּכֶר לְעַמִּיתְךָ אוֹ קָנָה מִיַּד עַמִּיתְךָ אֶל תֹּנֶנּוּ אִישׁ אֶת אָחִיו. בְּמִסְפַּר שָׁנִים אַחַר הַיּוֹבֵל תִּקְנֶה

63. דרכו של רמב"ן להקדים לציטוטים ביטויים כדוגמת "אמר", "נאמר", "וכן", "כענין", "כטעם" ועוד.

מֵאֵת עֲמִיתְךָ בְּמִסְפֵּר שְׁנֵי תְבוּאוֹת יִמְכַר לְךָ" (ויקרא כ"ה, יד-טו). רמב"ן שם מטפל ביחס בין פשטי המקראות לבין דעת חז"ל שאין אונאה לקרקעות, ואלו דבריו:

ואני חושב עוד סברא, שודאי המאנה את חבירו לדעת עובר בלאו בין במקרקעין בין בקרקעות שבהן דבר הכתוב 'אל תונו איש את אחיו. בְּמִסְפֵּר שְׁנַיִם אַחֵר הַיּוֹבֵל...'; שהוא מסביר שיקנו וימכרו לפי השנים ולא יונו איש את אחיו. אבל רבותינו חדשו⁶⁴ באונאה תשלומים בשתות המקח וביטול מקח ביתר משתות ומזה בלבד מעטו הקרקעות לפי שהאונאה בהם - אפילו ביתר משתות - מחילה, כמו שהיא מחילה במטלטלים בפחות משתות, אע"פ שהוא אסור להונות כן לדעת, אבל אין דרך בני אדם לבטל ממכרם מפני אונאה מועטת כזו.

כלומר, לדעת רמב"ן, הפסוק שאומר "לא תונו" מתייחס לקרקעות, שבהן עוסקת פרשתנו על פי הפשט, וגם למטלטלין. אולם דרשת חז"ל לבטל מקח ביתר משתות ולחייב ממון בשתות, מתייחסת דווקא למטלטלין.

בהמשך דבריו מסביר רמב"ן מנין דרשו חכמים דין זה, המבדיל בין מטלטלים לקרקעות:

ודרשו חכמים מפני שאמר הכתוב 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה - דבר הנקנה מיד ליד - אל תונו איש את אחיו', למדנו שיש באונאה דין מיוחד במטלטלין שאינו נוהג בקרקעות, והוא חזרת הממון. אבל אזהרת הלאו נוהגת בכלן, ולכך אמר 'וכי תמכרו ממכר' לשון רבים למוכר קרקעות ולמוכר מטלטלין, 'או קנה מיד עמיתך' היחיד מהם המוכר המטלטלין מיד ליד, ואמר לכולן 'אל תונו', וכיון שייחד והפריש המטלטלין ריבה בהן דין אונאה, והיא בחזרת התשלומין.

בהסבר רמב"ן למקור דרשת חז"ל שני שלבים. בשלב הראשון מזכיר רמב"ן את הפסוק וטוען שממנו למדנו שיש דין מיוחד במטלטלין. בשלב השני מביא רמב"ן סייעתא נוספת לכך מהחילוף בין לשון רבים ללשון יחיד. הסייעתא שמביא רמב"ן מובנת, אך תחילת דבריו אינם מובנים. כיצד ניתן ללמוד מהפסוק את הדין המיוחד במטלטלין?!

בכתבי היד מופיע החלק הראשון של דברי רמב"ן באופן אחר: "ודרשו חכמים זה מפני שאמר הכתוב 'וכי תמכרו מאחוזתכם ממכר לעמיתך או קנה - דבר הנקנה מיד ליד - אל תונו איש את אחיו' למדנו שיש באונאה דין מיוחד במטלטלין...". על פי גרסה זו נוספים קשיים חדשים:

1. אין לפנינו פסוק שאומר 'וכי תמכרו מאחוזתכם...'; וגם רמב"ן עצמו ציטט נכונה את הפסוק בהסברו הקודם.

64. על פי כתבי היד א-ב-ג. בד"ל, ד"נ ושאר הדפוסים שבעקבותיו נכתב: 'דרשו', כשם שבהמשך, כשמנמק רמב"ן לימוד זה כותב הוא: "ודרשו חכמים מפני...".

2. על פי גרסה זו בפסוק קשה יותר ללמוד מהפסוק שיש שוני בין מטלטלין לקרקע, שהרי הפסוק הזכיר קרקעות - 'וכי תמכרו מאחוזתכם ממכר לעמיתך', ואח"כ הזכיר מטלטלין - 'או קנה מיד עמיתך', וביחס לשניהם סיים ב'לא תוננו...!'

3. אי אפשר להבין את הסייעתא שהביא רמב"ן בשלב השני, שהרי לדעתו החלק הראשון של הפסוק מדבר על מטלטלין וקרקעות, אך אם נאמר 'מאחוזתכם' ברור שמדובר רק על קרקעות.

ד"ל גורס: "ודרשו חכמים זה מפני שלא אמר הכתוב 'וכי תמכרו מאחוזתכם ממכר לעמיתך או קנה - דבר הנקנה מיד ליד - אל תוננו איש את אחיו', למדנו שיש באונאה דין מיוחד במטלטלין".⁶⁵ לפי גרסה זו כל הקשיים מיושבים. לפני רמב"ן עמד הפסוק כבנוסח המסורה וזה פשר דרשת חז"ל: לוי היה הפסוק אומר: 'וכי תמכרו מאחוזתכם ממכר לעמיתך או קנה - דבר הנקנה מיד ליד - אל תוננו איש את עמיתו', הייתה כאן השוואה מלאה בין דין מטלטלין לדין קרקעות, לשניהם מתייחס הציווי "לא תוננו" ואין סיבה לחלק ביניהם. אולם כיוון שתחילת הפסוק נוקטת לשון כללית, "תמכרו", המתאימה הן למטלטלין והן לקרקעות, וסופו מתייחס דווקא למטלטלין הנקנים מיד ליד, "או קנה מיד עמיתך", הרי שיש דין משותף למטלטלין וקרקעות והוא דין אונאה, ויש דין מיוחד למטלטלין והוא דין חזרת הממון. הסייעתא מסתמכת על העובדה שתחילת הפסוק בלשון רבים וסופו בלשון יחיד.

נוכל לשער שהנוסח המדויק הוא נוסח ד"ל. במהלך העתקת פירוש רמב"ן נפל שיבוש ונשמטה המילה לא בצירוף 'מפני שלא אמר...'.⁶⁶ כך נוצר הנוסח המופיע בכתבי היד: "מפני שאמר הכתוב 'וכי תמכרו מאחוזתכם...'", נוסח היוצר את הרושם כאילו יש פסוק כזה. בשלב הבא, סופר שהבחין כי אין פסוק כזה, ואולי אף הבחין שרמב"ן עצמו ציטט את הפסוק נכונה בראשית דבריו כאמור לעיל, השמיט את המילה 'מאחוזתכם', במטרה 'לתקן' את הפסוק. כך נוצר נוסח ד"ל ושאר הדפוסים

65. על גרסה זו של ד"ל עמד כבר י' מאהרשען (לעיל, הערה 9) בעמ' 139. מאמרו של מאהרשען וגם ד"ל עצמו עמדו לפני הרב שעוועל, כעולה ממבואו למהדורתו. אף על פי כן לא תוקנה גרסה זו במהדורתו, והוא אף לא העיר על קיומה בהערותיו.

66. אולי נשמטה המילה מפני שבדרך כלל מביאים ראיות ממה שכתבה התורה ולא ממה שלא כתבה. אצ"ן, כי לדעת ר' מרדכי סבתו, שכאמור הנחני במהלך עבודתי, אין סגנון זה מתאים לרמב"ן. לדעתו יש להעדיף את הגרסה המופיעה בכתבי יד רבים (ולא הובאה בד"ש): "וכי תמכרו מאחוזתכם" על גרסה יחידאית של ד"ל שבה נוספה המילה "שלא" (וגם היא לא הובאה בד"ש). את הקשיים שהעלנו לעיל ביחס לגרסה זו ניתן, לדעתו, ליישב באופנים אחרים.

ההולכים כולם בעקבותיו.⁶⁷ כבמקרים רבים אחרים, לא תוקן נוסח הדפוסים המשובש במהדורת הרב שעוועל.

ד. גרסה חדשה במכילתא דרשב"י

רמב"ן מביא כמה פעמים בפירושו את מכילתא דרשב"י.⁶⁸ בשמות כ"א, ג עוסק רמב"ן בחיוב האדון במזונות אשתו של עבד עברי, ומביא דרשת הלכה ממכילתא דרשב"י הדנה בשאלה אם חיוב זה קיים בסוגים שונים וברמות שונות של אישות. אחד המקרים שהמכילתא דרשב"י דנה בהם הוא אי חיוב האדון במזונות אלמנה לכהן גדול, גרושה וחלוצה לכהן הדיוט.⁶⁹ לקטע זה אין לפנינו כתב יד של מכילתא דרשב"י והוא נדפס במהדורת מלמד⁷⁰ של מכילתא דרשב"י מתוך מדרש הגדול.

כך לשון ד"ן ובעקבותיו ד"ש: "יכול אפילו שאינה ראויה להתקים עמו כגון אלמנה לכהן גדול גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, ת"ל 'ויצאה אשתו עמו' - מי שראויה להתקים עמו, יצאה זו וכו'" (תיד, 11-13). בעדי נוסח אחרים הגרסה שונה:

כ"א:	יכול אפילו התחלה והיתה לו אלמנה לכהן גדול...
כ"ב, כ"ג וד"ר:	יכול אפילו התחלה והיתה לו אלמנה לכהן גדול...
מדרש הגדול:	יכול אפילו היתה אשתו פסולה כגון אלמנה לכהן גדול...

הרב שעוועל לא ציין כלל את הגרסאות של עדי הנוסח האחרים של רמב"ן, למרות ההסכמה הכמעט מלאה ביניהם לעומת גרסתו היחידאית של ד"ן. ננסה לבאר מהי הגרסה המקורית ואיך נוצרו הגרסאות האחרות. סביר כי הגרסה המקורית היא זו המופיעה בכ"ב, בכ"ג ובד"ר, על אף הקושי הלשוני שבה. רמב"ן מצטט מכילתא דרשב"י המשתמשת כנראה במילה "התחלה" לא במשמעות הרגילה של התחלה, אלא במשמעות הנדירה יותר של חילול,⁷¹ על רקע דברי התורה ביחס לכהן: "אִשָּׁה זָנָה וְחֻלְלָה לֹא יִקְחוּ וְאִשָּׁה גְרוּשָׁה מְאִישָׁה לֹא יִקְחוּ", וביחס לכהן גדול: "אֲלֶמְנָה וְגְרוּשָׁה וְחֻלְלָה זָנָה אֵת אֱלֹה לֹא יִקְחוּ... וְלֹא יִחַלְלֻ זָרְעוֹ בְּעַמִּי" (ויקרא כ"א, ז, יד-טו).

67. כאמור לעיל, ליד הערה 15.

68. בראשית מ"ט, לא; שמות י"ד, יט; כ"א, ג; כ"ב, יב; ויקרא כ"ג, כד.

69. שהם חייבי לאווין שקידושין תופסים בהם. ראה בבלי קידושין יח ע"ב ורש"י ד"ה ושון שמוכרה.

70. ע"צ מלמד (מהדיר), מכילתא דרשב"י, ירושלים תשט"ו, עמ' 161.

71. פרופ' מנחם כהנא הראה לי מקורות נוספים שבהם "התחיל" משמעו חילול. דוגמה לכך (בטקסט ארמי) באה בבבלי מועד קטן, יז ע"א: "קא מתחיל שמא דשמיא...". ראה גם גרסת כתב יד רומי לספרי במדבר, מהדורת הורביץ, עמ' 206 שורה 13, וגרסת כתב יד ששון לפירוש ר' הלל לספרי הנ"ל.

כ"א הגיה את המילה הקשה 'התחילה', והחליפה במילה הרגילה יותר 'התחללה'.⁷² ד"נ מחק את המילה הקשה והמירה בביטוי הבא בסוף הדרשה: "ת"ל 'יציאה אשתו עמו' - מי שראויה להתקים עמו", וזו הגרסה בכל הדפוסים שבעקבות ד"נ, ובהם גם ד"ש. גם מדרש הגדול נהג בדרך דומה והחליף את המילה הקשה בביטוי המובן יותר "היתה אשתו פסולה", וגרסה זו אומצה במהדורת מלמד של מכילתא דרשב"י. אם כנים דברינו יוצא שלשונה הייחודית של המכילתא דרשב"י לא נשתמרה אלא בנוסח המדויק של דברי רמב"ן.

ח. סיכום

נסכם את הליקויים העיקריים במהדורה, שנתבארו במאמר זה:

1. ביסוד המהדורה לא עומד כתב יד או דפוס ראשון, אלא דפוס ורשה, שהוא כנראה המשובש בדפוסים.⁷³
 2. ליקויים רבים של הדפוסים תוקנו על פי כתבי היד, אך מסיבות שנתבארו בגוף המאמר,⁷⁴ נעלמו בדרך כלל ליקויי המיוחדים של ד"ר מעיני המהדיר ולא תוקנו.
 3. שיבוצם של תיקונים והוספות מכתבי היד הוא מעלתה העיקרית של המהדורה, אך העדפת המהדיר את כ"א על שאר כתבי היד, מוטעית לדעתנו, ומוסיפה שיבושים למהדורה.⁷⁵
 4. לעתים, גרסאות חשובות המופיעות בחלק משלושת כתבי היד, או אף בכולם, אינן משובצות במהדורה.⁷⁶
- דומה, כי לאור ממצאי בדיקה זו ראוי להמשיך במלאכה החשובה שפתח בה הרב שעוועל, ולהוציא לאור מהדורה, שתפיק את התועלת המירבית ממעלותיו של ד"ש, ולצד זה תתקן את ליקוייו.⁷⁷

72. הגהה זו מצטרפת אל הממצאים המעידים על טיבו של כ"א, שנדונו בפרק ו.

73. לעיל, פרקים ד-ה.

74. לעיל, סוף פרק ה.

75. לעיל, פרק ו. ראה גם פרק ז דוגמות 2, 4.

76. ראה פרק ז דוגמות 3-4, ודברי סבתו, רמב"ן, עמ' 74-77.

77. ראוי כי הניגשים למלאכה זו ייתנו את דעתם לעוד כמה נקודות:

1. ראוי לבחון לא רק את כתבי היד שבספריית שכטר, שאותם בדק הרב שעוועל, אלא גם כתבי יד רבים נוספים רבים הפזורים בספריות שונות, ובהם מצויות בוודאי גרסאות שיקרבונו לנוסחו המקורי של רמב"ן. בקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתבי היד

נספח: חרוזי פתיחה לפירוש רמב"ן לספר ויקרא

חרוזי הפתיחה של רמב"ן לפירוש ספר ויקרא נדפסו בדפוס ליסבון רמ"ט (1489), ולא הובאו במהדורות הדפוס הנפוצות ובמהדורת שעוועל. לא מצאתי את החרוזים במקום אחר בכתבי היד ובמהדורות הדפוס שעיינתי בהם, וככל הידוע לי לא העירו על קיומם עד עתה.

- - - - -	- - - - -
וְשָׁמִים שְׁפָרָה ⁷⁹	בְּעוֹז מִכִּין תִּבְל ⁷⁸
וַיִּשַׁע וּגְבוּרָה ⁸¹	אֲשֶׁר לוֹ הַכַּחַם ⁸⁰
אֲדוֹן הַכֹּל נִקְרָא	הֵלֵא הוּא מְקַדֵּם
וְרֵם עַל כָּל נִבְרָא ⁸³	וְגַם עַד דוֹר דוֹרִים ⁸²
תְּשׁוּעָתוֹ גְּבָרָה ⁸⁴	וּמֵאֵז עַל עַבְדּוֹ
לְעֵתוֹת בְּצָרָה ⁸⁵	וַיּוֹם עֲזָרָה מִשְׁגָּב
תְּמִים דְּעִים נוֹרָא ⁸⁶	וְכֵן תִּהְיֶה דָד
לְסֵפֶר וַיִּקְרָא	לְעֲזָרְנִי לְכַתּוּב

העבריים בבית הספרים הלאומי צוינו כעשרים כתבי יד של פירוש רמב"ן (הארוך) לתורה, ושויכו לנושא 'מקרא פרשנות תורה (משה בן נחמן)'.⁷⁸

2. ראוי לציין את הפסקאות שהוסיף רמב"ן לפירושו לאחר עלייתו לארץ ישראל, ואשר צוינו והובאו בידי הרב קלמן כהנא במאמרו 'הוספות הרמב"ן לפירושו לתורה', חקר ועיון ג, תל אביב תשל"ב, עמ' קט-קלז. פסקאות אלו לא צוינו בד"ש כתוספות.

3. נקודות ביקורת חשובות מופיעות במבואו של א"א גרינעס לספר קרן פני משה, ניו יורק תשמ"ח. גרינעס מצביע על כך שלעתים נקבע הנוסח בד"ש על יסוד השערות והגהות ולא על פי עד נוסח כלשהו; על כך שעדיין קיימים במהדורה ליקויים בקביעת הדיבור המתחיל; על הפניות שהועתקו עם שגיאות הדפוס שבהן מספרו של מ"ג יפה, תכלת מרדכי, ירושלים [תשי"ד]; ועוד.

4. פעמים רבות, כשרמב"ן מצטט את דברי רש"י ומתמודד עמם, ד"ש אינו מציין את מקורות דבריו של רש"י, שעליהם נסובים גם דברי רמב"ן (ראה למשל בראשית י"ב, יא; י"ח, א; כ"ח, יז).

78. על פי ירמיה י', יב.

79. איוב כ"ו, יג.

80. מן התפילה הנאמרת לפני הנחת תפילין.

81. על פי תהילים כ', יז.

82. ראה תהילים ק"ב, כה.

83. ראה תהילים צ"ט, ב.

84. ראה תהילים ק"ג, יא.

85. תהילים ט', י.

86. ראה איוב ל"ז, טז.